

Günel EYVAZLI

QƏMABAD SAKİNİ *Məhəmməd Hadi*

Görəsən, (Hz) Musanı Nil çayına təslim edərək anası bilirdimi ki, o, qurtula biləcək? Axı Nilin sakit axan suları bəzən sərt üzünü daşqın şəklində bəliktirdi insanlara. Bəlkə, dini mətnlərin Musa və Nil əhvalatı, sadəcə, həyat axını mənasını ehtiva edir? Yəni həyat adlandırdığımız axın bəzən bizi məlum olmayan, ya da gümanımıza gəlməyən məcralara gətirib çıxara bilər.

Bəzən düşünürəm ki, Dərbənd Şeyxülislamı olmuş Qasım Kazım bəy yerli bəylərdən biri tərəfindən düşmənçilik məqsədilə suçlanmasaydı, əmlakı müsadirə olunmasaydı, özü isə Həştərxana sürgün edilməsəydi, oğlu Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy yetişə bilirdimi? 19-cu əsrin ən qabaqcıl ictimai fikrinin görkəmli nümayəndəsi olan professor Mirzə Kazım bəyin Həştərxana məhz atasının yanına gəlişi və burada iş axtarmaq məqsədilə xarici missionerlərə rast gəlməsi, şərq dillərini bildiyi üçün onlara ərəb, fars dillərini öyrətməsi gələcəyin alimi üçün həyat trayektoriyasını cızmaqda idi. Və bu zaman onun qarşısına çıxan zəka adamları eynilə Mirzə Kazım bəydə də bu işığı gördüyündən ona həyatın növbəti pillələrində addımlamaq üçün yardım

edirdilər. Daha doğrusu, onun yol yoldaşı savadı idi, sadəcə, bunu görən, qiymətləndirən, din və milliyətindən asılı olmayaraq, ona əl tutanların mövcudluğu Mirzə Kazım bəyi ona layiq olan zirvələrə doğru aparırdı, Rusiya Elmlər Akademiyasının ilk azərbaycanlı üzvünə çevirirdi. Yazdığı elmi əsərlər dünya elm qapılarını onun üzünə taybatay açırdı. Mirzə Kazım bəyi bu hüdudlara qədər gətirən yuxarıda qeyd etdiyim həyat axını idi, Nil idi... Hadi isə dəfələrlə Nilə atılmışdı...

Doqquz yaşında ikən atasını itirən, sonra anası tərəfindən nənəsinin himayəsinə verilən Hadinin hansı psixoloji durumda olmasını müasir psixoloqlar asanlıqla açə bilər. Nənə məhəbbətinə isinişmiş Hadi növbəti qadını Tanrının əli ilə itirir. Gənclik mərhələsində isə var sahibi olmadığı üçün, ictimai-sosial bərabərsizlik səbəbindən həyat onu sevdiyi xanımdan ayırır. Ard-arda qadın itkisi ilə üzləşən şair bu dünyadan incik düşür, elə bu səbəbdən də daxili küskünlük, depressiv ovqat bütün ömrü boyu onu izləyir.

Şamaxı zəlzələsi Hadiyə həyatın növbəti mərhələsinə keçid etmək üçün təkan olur. Sözü həqiqi

və məcazi mənasında. Bu təkan onu ədəbiyyata gətirir. Qərībdir, 26 yaş olmasına baxmayaraq, Hadi dövrün gəncliyinə ağsaqqalsayağı məsləhət verirdi, nəsihət edirdi. Bəli, həyat onu çox böyütmüşdü, bəzən istəkləri ilə gerçəklik arasında olan təzad onun içində fırtınalar yaradırdı. Özü qohum-əqrəbasına təhsil istəyini bildirsə də, heç kim bu yanğının sakitləşməsi üçün heç nə etmirdi və onun istəkləri istək olaraq qaldığından “Həyat” qəzetində çap edilən şeirləri gəncliyə maarifin, təhsilin önəmindən danışdı, gerçək həqiqətin nə olmasını bəyan etmək istəyirdi (“Bəyani-həqiqət”). İçində isə ona təhsil qapılarını açmayan insanlara qarşı narazılıqları baş qaldırırdı...

Oxumaqçün nə qədər dadu-fəğan etdim isə,
Olmadı zərrə əsər bəxş şu istimdadım.
Dağa dersəm, eşidir, sonra verir əks-səda,
Daşa dönmüslərə əks eyləmədi fəryadım.

Tale Hadini Kürdəmirə pənah gətirməyə məcbur edir. Həmyaşdqlarıyla birgə xırda ticarətlə məşğul olsa da, özünü öz qabında hiss etmirdi. Amma onu xoşbəxt insan hesab etmək olardı, çünki yanında onu duya bilən, olduğu kimi qəbul edən dostları var idi. Məhz bu dost qayğısının sayəsində təhsil susuzluğunu yatırtmaq üçün kiçik bir otaq açmaq-la öyrətmənlük etməyə başlayır, bununla böyük ideyalara doğru addımlamaq üçün, heç olmasa, müvəqqəti də olsa, ruh yüksəkliyi qazanır. Çünki onun uşaqlıqdan formalaşmış qıscıq sevincləri istənilən işdə sona qədər mutlu olmamaq instinkti ilə özünü göstərirdi. Hadi müvəqqəti sevinclərlə ovunsa da, daha böyük nəsnələr onun daxilində böyüdüüyü üçün çərçivələri sındırmağa və böyük amallar uğrunda mübarizəyə atılmağa meyillənirdi. Əslində, tarixdə bu ruhda, bu ovqatda olan onlarla şəxsin adını çəkə bilirik. Məsələn, Napoleon gerçək sərkərdəyə çevrilənə qədər bütün arzularını yazılarında qeyd edirdi. E.V. Tarlenin “Napoleon”unu oxuduqca hələ litsey öyrəncisi olan zaman gələcək sərkərdənin böyük ideyalarını vərəqlərə yazmasını görürük. O, döyüşə yazılardan başlamışdı və aristokratik zümrəyə malik olmadığı üçün bəzən həmyaşdqları tərəfindən məsxərə obyektinə də çevrilirdi. Boyuna-buxunu-na lağ edənlər tərəfindən ünvanına söylənilmiş, “Sən at üzərində əyləşincə döyüş bitər” fikirlərinə, “Döyüş mən ata mindikdən sonra başlayacaq” kimi cavabları verməklə xarakter nümayiş etdirirdi. Və

yazılar üzərində gələcək Fransa imperatorunun – özünün növbəti gediş trayektoriyasını hazırlayırdı.

Mənim üçün Hadinin ruhu həm də Bayronun ruhuna bənzər şəkildə görünür. Bilmirəm, nədənsə onun həyatı ilə tanış olduqca Lord Bayron haqqında oxuduğum çılğınlıq düşüncəmdə canlanır. Əslində bu, təkcə gənclik çılğınlığı deyildi. Bu, həqiqətən, xarakter, mübarizlik, qorxusuzluq göstəricisi idi. Döyüşdən-döyüşə, mübarizədən-mübarizəyə getmək daxili ovqatın nəticəsidir əslində. İnsan daxilən narahat olduğu təqdirdə özünü döyüşlərlə məşğul etmək istəyində olur və yaxud hansısa mübarizədə iştirak etməklə həyatda qazanmadığı mənəvi, şəxsi qələbəni real həyatın döyüş oyununda qazanmaq istəyir və bununla rahatlığa qovuşmağa çalışır. Bəlkə də, elə bu səbəbdən bütün mübarizələr, bütün döyüşlər Hadini öz cazibəsinə sala bilirdi. Onun narahat ruhuna müvəqqəti olaraq su çiləyirdi.

Hadinin yaratdığı utopik dünya bu dünya ilə üst-üstə gəlmədiyindən o, utopiya ilə real həyat arasında vurnuxurdu. Xarakter, bitkinlik məsələsi istənilən situasiyada Hadinin gerçək simasını bizim üçün açır. Yaradıcılıq nümunələrinin çap edilməsinə, az para – qonorar almasına baxmayaraq, Hadinin maddi vəziyyəti heç də yaxşı deyildi. Amma qərībəsi budur ki, bütün maddi məhrumiyyətlər onun vətən, istiqlal, hürriyyət sevdasına qarşı sədd ola bilmirdi. Çətinliklərlə üz-üzə qalsa belə, kimsəyə boyun əymək, yaltaqlıq nümayiş etdirmək, üzünə riyakar maskası keçirmək onun təbiətinə tamamilə yad idi. Çünki şeirlərində cəhəlat dediyi faktor, həm də kimsənin önündə başaşağı dayanmaq, diliqsa olmaq, danışmaq mümkün olduğu halda susmaq demək idi. Gerçək düşüncə sahibinin bu cür nadan keyfiyyətlərə malik olması Hadi əxlaqi kodeksində bağışlanmaz səhv idi. O səbəbdən də şeirlərini qəpik-quruşa satsa belə, Hadi kimsənin önündə baş əymir, hətta ən çətin məqamında AXC naziri Behbud xan Cavanşir Hadinin yanına gəlib, “Buyurun, maşına. Bizimlə gedək, bizə lazımsınız” söylədikdə də, “Gedin, şairinki nazirlə tutmaz” deyir. Çünki səhv-döğru Hadinin özü üçün cızdığı əqidə çərçivəsindən, əqidə cızığından çıxması özünə qarşı xəyanət etmək kimi bir şey idi.

Əgər Məhəmməd Füzulinin poetik ruhu “Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?” söyləyirdisə, Hadinin poetik, üsyankar ruhu:

İrişdi hümmət ilə milləti-məsudə məqsudə,
Keçirdik ömri-qiyətdarı biz bihudə-bihudə,
Biz olduq əhli-xüsrən, həmsəfərlər yetdilər sudə,
Bu gün bizlərdən istikrah edir əqvami-mövcudə,
Dözərimi nifrətə, bilməm, həqarətdən usanmazmı,
Açıldı sübhi-sadiq, xabdən millət oyanmazmı?

– deyibən hayqırırdı. Elə özü də cahilliyi, təhsilsizliyi, vətənsizliyi görübən çatışmamazlıqları ilə gətirməkdən usanmırdı, yorulmurdu.

“Vətənin nidası” şeirini yazdıqda Hadinin 28 yaşı var idi. Yaş məsələsini ara-sıra abzaslarda xatırlatmağım əbəs deyil. Ona görə xüsusilə vurğulayıram ki, o dövrdə ictimai-siyasi olaylar o qədər dramatik idi ki, düşünən beyinlər, Hadi kimi eyini ruh sahibləri gənc olmalarına baxmayaraq, mübarizə meydanına atılırdılar və bacardıqları qədər dərin yuxuya getmiş həmvətənlərini oyatmağa çalışırdılar. 1905-1918-ci ilin qanlı hadisələrinin, erməni-müsəlman davalarının cərəyan etdiyi dövənlərdə əgər çarizm əli qoynunda hadisələri yalnız və yalnız seyr etməklə kifayətlənirdisə, Hadilər “Vətənin nidası”nı qulağı olub eşitməyənlərə, gözü olub görməyənlərə çatdırmaq istəyirdi.

Hadi Həştərxanda məskunlaşarkən orada nəşr edilən “Bürhani-tərəqqi” adlı qəzetlə əməkdaşlığa başlayır. Lütfi Əfəndinin dəvəti ilə bir müddət orada çalışdıqdan sonra 1907-ci ildə Əli bəy Hüseynzadənin çağırışı ilə Bakıya qayıdır, Əli bəyin baş redaktoru olduğu “Füyuzat” jurnalında öz fəaliyyətini davam etdirir. Hadinin yaradıcılıq istiqamətinin möhkəmlənməsində, bacarığının, istedadının cəlalanmasında “Füyuzat”ın böyük rolu olur. Onun şeir, məqalə və tərcümələri bu jurnalın səhifələrində müntəzəm olaraq dərc edilir...

Jurnalın varlığı Hadi üçün nə qədər böyük ruh yüksəkliyi idisə, onun qapanması əhvalına bir o qədər mənfi təsir göstərmişdi. Hətta deyilənə görə, məhz bu hadisədən sonra mənəvi cəhətdən böhran keçirən şair içkiyə qurşanır. Şeirlərini isə ara-sıra dostların, yazarların təkidi ilə bəzi mətbu orqanlarda çap etdirir. Hətta 1908-ci ildə milyonçu, böyük mesenant H.Z. Tağıyevin dəstəyilə onun şeirlərindən ibarət “Firdövs-i-İlhamat” adlı ilk kitabı da nəşr olunur.

Hadinin yaradıcılığında məhəbbət, vurğunluq yalnız bir nəsnəyə yönəlib. Bu mayakın, dayaq nöqtəsinin adı Vətən idi. O, vətənin şənində şeirlər yazmaqdan, xalqı qəflət yuxusundan oyatmaqdan qətiyyətlə əl çəkmirdi. Vətənlə bağlı istənilən olay

onun üçün istinad nöqtəsi idi. O, ruhunu pərvazlandıran dayaqdan yapışaraq əbədi missiyasını davam etdirirdi. Təbriz inqilabından fərəhlənərək:

Hücumavər bu gün rubəhlərə bir şiri-hürriyyətlər,
Odur Təbriz elində parlayır şəmşiri-hürriyyətlər,
Mücahidlər, vətəndə eyləyin tənşiri-hürriyyətlər,
Gəlir ol gün ki, etsin sizləri təbşir hürriyyətlər,
O dəm yaxlaşdı qılsın milləti tənvir hürriyyətlər.

– bu nidalarla həqiqət, inqilab, vətən aşiqlərini alqışlayırdı.

Hadinin şeirlərdə vəsf etdiyi, tərənnüm etdiyi vətən bütöv vətən idi. Bölünmüş olsa da, dörd bir yandan düşmənlər tərəfindən acgözcəsinə didimdidim olsa belə o, vətəninə yaralanmış şəkildə göstərmirdi. Daha doğrusu, utopiya olsa belə, düşüncələr aləminin məhsulu olsa da, özünün yaratdığı vətəni vəsf edirdi, həm də beynində cızdığı bütöv vətən xəritəsi önündə səcdədə dayanaraq onu reallıqda görmək istəyində idi.

Psixologiyada sensor açığı deyilən bir anlayış var. Uzunmüddət qaranlıq mühitdə qalan insanda sensor açığı yaranır ki, bu da beyni təxəyyüllər aləminə baş vurmağa meyilləndirir. Hətta orta əsrlərdə insanın xarici dünyaya çıxış duyğularını, yəni gözünü bağlayaraq, qulağını tıxaclayaraq dünyadan təcrid etmək kimi bir cəza növü də var idi. Belə vəziyyətə düşən insan zamanla yaddaşını itirirdi. Çünki hissiyyət üzvlərini lokallaşdırma insanı məhəl edən əsas faktordur. Hadinin önündə dayanan qaranlıq isə cəhalət və bu anlamazlığın fonunda kütlənin böyük amallar uğrunda deyil, məişət çərçivələri daxilində ömür sürməsi idi, ya da sürünməsi idi. Əslində bu cür işıqlı zəka sahibləri olan cəmiyyətlərdə belə insanların anlamaz, bilməzlər arasında yaşamasının özü ölümdən bətdər idi, işgəncə idi. Qapılar döyürsən, açılmır, vətən istəyirsən, yaranmır, təhsil istəyirsən, daş-qalaq olunursan, türk deyirsən, pantürkist adlanırsan, sürgün edilsən, edam olunursan! Amma yenə də ümidini itirmirsən, dəhşətlidir!

Düşüncəndə, təxəyyülündə bir aləm qurmuş Hadi də gözlərini açınca utopiyayı reallıqda müşahidə etmədikdə yenidən var gücü ilə öz xəyallar dünyasına vararaq nə zamansa bu həqiqətin gerçək olmasına bərk-bərk inanırdı. İnanmaqdan yorulmurdu. Qətiyyətlə mərc aləmindən yerə enmək istəmirdi. Stoiklərin ifadə etdiyi “ideal cəmiyyət arzulamaqdansa, hər şeyi olduğu kimi qəbul etmək lazımdır”

düşüncəsindən çox uzaq idi. Və ən qatı qaranlığın səhərə yaxın olması gerçəkliyinə inanaraq, bütün qorxular, mümkünsüzlüklər üzərində günəşin doğacağına daha çox ümid bəsləyirdi. Minor notlara köklənmiş istənilən şeirində hər hansı bir sözlə, misra ilə ümid işığına da yer saxlayırdı. “Qartal qonduğu budağın sınmasından qorxmaz. Çünki güvəndiyi budaq yox, qanadlarıdır” misalı kimi Hadi də əqidəsinə, inanılmaz görünsə də, utopik düşüncələrinin nə zamansa reallaşacağına inanırdı. Bunun üçün cəmiyyəti qəflət yuxusundan oyatmağa, şirin imperiya nağıllarına inanmamağa, təhsilə, maarifə doğru irəliləməyə səsləyirdi:

Ey cavan, öyrən: cəhalət – ən böyük bir ardır,
Elmsiz adəm bəhaimdən də bimiqdardır!
Yük çəkən heyvan görülməz nifrətə layiq, vəleyk –
Layiqi-nifrət o cahildir ki, xəlqazardır!
Hər fənalıq, hər yamanlıq elmsizlikdən törər,
Anlamazdan yer-göy, insanlar bütün bizardır.

Çox qəribədir ki, dövrün maarifpərvərlərində eyni daxili iztirabı, eyni təəssüfü, eyni acını müşahidə etmək mümkündür. Həsən bəy Zərdabi haqqında oxuduqda da millət təəssübkeşliyini sezirik. Bu insanlar xalqının maarifə, elmə, təhsilə gəlməsi üçün ömürlərini şam kimi əridiblər. Təsəvvür edin, Zərdabi məhz maarifpərvər çıxışlarına, doğru yol carçısı olduğuna görə dindar dairələr tərəfindən şantaj edilirdi. Türkiyə cəsusluğunda ittiham olunurdu. Zərdabinin evində axtarış aparmaq üçün işə təhkim olunmuş qubernator onu günahlandırmağın mümkün olmadığını görərək, “Bir halda ki bu qəddər iztirablara – yaramaz mühitə və ləyaqətsiz adamlara dözsünüz, görünür, siz bu xalqı olduqca çox sevirsiniz ki, nə olursa-olsun buralardan çıxıb getmirsiniz” fikirlərini dilinə gətirmişdi.

Proqressiv sklerozdan əziyyət çəkməsinə baxmayaraq, Zərdabi ömrünün sonuna qədər məqalələr yazaraq “Kaspi” qəzetinin redaksiyasına gedibgəlirdi. İnsanın qayğı şkalası, xalq, vətən sevgisi hansı həddə olmalıdır ki, canının dərdinə baxmayaraq, özünü qorumayaraq bu fədakarlığı edəsən. Bu ömürləri, belə taleləri oxuduqca heyrətimi gizlədə bilmirəm. Dəyanət, daxili qüvvə, böyük inam sahibi olmaq, bəlkə də, yalnız və yalnız fövqəlbəşər təfəkkürə malik bir keyfiyyət olaraq dəyərləndirilə bilər. Onlar isə yer adamları idi, yanımızda idilər, bizimlə çiyin-çiyinə idilər və xalqın giriftar olduğu qaranlıqları işıqlandırmaq üçün yer üzünə gəndə-

rilməmiş peyğəmbər missiyasını gerçəkləşdirirdilər. Amma doğrunu söyləyənlər, düzü düz, əyrini əyri göstərən bütün zamanların düşünən beyinləri kimi dışlanırdılar, daş-qalaq edilirdilər. Ömrünün sonuna qədər maarifin, təhsilin, elmin vacibliyi haqqında yorulmadan çıxışlar edir, məqalələr yazırdı Zərdabi. Hətta ölüm öncəsi də xanımına vəsiyyəət də etmişdi: “Mən öz həyat yoldaşıma vəsiyyəət

yət edirəm ki,.. ehsan və dəfn xərcləri əvəzinə, öz qərarı ilə xalq təhsilinin ehtiyaclarına ianə versin”. Böyük maarifçinin dəfn mərasimində meydana axışan ziyalı kütləsi, xalq nümayəndələri Zərdabiyə öz məhəbbət və ehtiramını ifadə etmək üçün xüsusi fikirlər yazılmış plakatlar gətirmişdilər və onlardan birində “Əlvida, Həsən bəy! Sən Zaqaqaziyada müsəlmanları oyadan ilk insan idin!” fikirləri yazılmışdı.

Estafet növbəti ziyalılara ötürülürdü və Hadi də öz həmfikirləriylə bərabər, Hüseyin Cavid, “Molla Nəsrəddin”çilər, Əli bəy Hüseyinzadələrlə çiyin-çiyinə yorulmadan Hürriyyət! Vətən! Millət! ideyası ilə əllərində məşəl öndə gedirdilər.

Zəhrlənmiş fikrimiz zəhrabi-mövhumat ilə,
Ey həqiqət! Parla, parlat Şərqi, zülmətzardır!
– söyləyirdilər...

“Ləng yeriməkdən yox, dayanmaqdan qorx” (Paulo Koelyo) deyimində olduğu kimi, Hadi heç vaxt sükunətdə, ətalətdə bulunmurdu əgər mühitində arzularını gerçəkləşdirə bilmirdisə, işıq axtarışında, bəlkə də, ruhuna dinclik tapmaq, növbəti mərhələlərə baş vurmaq üçün tələsirdi. Məhz bu istəklər, ideyalar onu Türkiyəyə də gətirir. Əslində Türkiyə, Turan sevdalılarının həm də istinad nöqtəsi idi. İstanbulda “Tənin” qəzetində tərcüməçi kimi işləyən Hadi bu qəzetdə həm də şeirləri ilə, dünya ədəbiyyatından türk dilinə tərcümə etdiyi nəsr nümunələriylə də görünməyə başlayır, türk poeziyasında azadlıq carçıları kimi tanınan Tofiq Fikrət və Rza Tofiqlə yaxın dostluq əlaqələri saxlayaraq, burada irtica əleyhinə “Rübab”, “Sərvəti-fünun”, “Sabah” qəzetlərində fəal çıxışlar edir. Bir müddət sonra Türkiyənin hərbi naziri Mahmud Şövkət paşa sui-qəsd nəticəsində həlak olduğundan axtarışlar, şübhələr dalğası başlayır, Türkiyənin bütün şəhərlərində həbslər, sürgünlər dalğası genişlənir. Hadi də “Rusiyadan göndərilmiş təxribatçı” kimi şübhə altına alınaraq o zamankı Türkiyə imperiyasının ucqarlarından hesab olunan Salonikə sürgün edilir.

Özünə uyğun bir iş tapmayan şair bazarlıq etmiş yerli qadınların ağır zənbillərini daşımaqla bir parça çörək üçün pul, daha doğrusu, qəpik-quruş qazanır. Ardından Balkan müharibələri (1912-1913) nəticəsində Salonik Yunanıstana birləşdirildiyindən Hadi indi də yunanlar tərəfindən “Türkiyənin casusu” kimi şübhə altına alınaraq taleyin növbəti ağrılı oyunu ilə üz-üzə qalır. Onun qəlbi xalq, bəşər səadəti üçün döyünən bir Azərbaycan şairi olduğuna heç kəsi inandıra bilmir. Onu limandan yola düşən ilk gəmiyə mindirib Yunanıstandan təcili surətdə xaric edirlər. Gəmidə isə şairin həyatına qəsd olunur. Qaragüruhçular Hadini Mərmərə dənizinə atıb öldürmək istəyirlər. Hadi növbəti dəfə “Nilə” atılır. İndi isə dövrən, siyasi olaylar onu – Turan sevdalısını sevimli Türkiyəsindən ayırır. Möcüzə nəticəsində sulara qərq olma təhlükəsi ilə üz-üzə dayanan şair Musa kimi, bəlkə də, Yunus kimi bir yunan keşişi tərəfindən

xilas olunaraq sahilə buraxılır...

Kiçikcə biro da içrə zavallı bir məxluq –
Yaşar... və çox gecələr olduğu otağı soyuq.

Soyuq ləyalı yaşar atəşin xəyalilə,
Düşünmədə gecələr qəlbi-pürməlalilə.

O guşədə qonulan çarpayədir yatağı,
Deyil də nəfsinə aid, kirayədir otağı.

Asılmış əlbisəsi bir tərəfdə divarə,
Şu əskilər yaxışar böylə əski divarə.

O yanda bir çamadan keçmişin nəzirəsidir,
Zavallının bu oda hücreyi-fəqirəsidir. (“Şair,
hücreyi-iştigalı və düşüncələri”)

Hadinin təkliyini, onun yalqızlığını, düşüncələrini bu şeir qədər özündə əks etdirən, bəlkə də, ikinci belə bir şeiri yoxdur...

1914-cü ilin fevralında Bakıya qayıdan şairin ruh halı yerində olmadığından o, bir müddət ruhi dispanserdə müalicə alır. Elə oradan çıxdıqda I Dünya müharibəsinin başladığını eşidərək döyüşə atılır. Tatar süvari alayında imam kimi xidmət edir. Bu dövrlərdə yazılmış şeirlərdə isə vətən anlayışı bir az da böyüyərək bəşər platformasına keçid edir.

Mir Cəfər Bağırov önündə, sonu ölüm olsa belə “Mən həmişə namuslu yaşamışam, elə də yaşayacağam” deyən Əhməd bəy Pepinov kimi Hadi də

gözünü qırpmadan, əsl zəka təbibitək vətənin yarısını olduğu kimi göstərirdi. Cəmiyyətin geridə qalmasının səbəbini mədəniyyətsizlikdə, maarifsizlikdə, savadsızlıqda görürdü.

Ey atəşi-cəhalətə büryan olan vətən!
Pirayeyi-ülumdən üryan olan vətən!
Ey didəyi-təhəssürü giryən olan vətən!
Baxdıqca əhlinə ürəyi qan olan vətən!
Ey kövsəri-maarifə ətşan olan vətən!

Milli ədəbiyyatımızda istiqlal ideyasının başlanğıcı həm də Hadidən gəlir. Yalnız böyük mütaliə sahibi olan insanın təfəkkürü istiqlalın nə olduğunu anlaya bilər. Ümumiyyətlə, bu dövrün bütün ziyalılarını kitablar dünyaya gətirmişdi. Elə həmin kitab ağırlığında olan dünyagörüşü Hadilərin ruhunu cılız bədənlərində coşdururdu və onlar lokal şəraitlərdə iynə ucu qədər işıq yeri axtararaq qəmabadi günəşistana çevirmək istəyirdilər...

Həqiqət sayəsində kəsbi-qüdsiyyət qılar millət,
Həqiqətlə edər növi bəşər təhsili-hürriyyət...

1917-ci ildə Hadi tərkibində ruhani vəzifəsini yerinə yetirdiyi ordu ilə birlikdə cəbhədən Sankt-Peterburqa yola düşmüş, oradan da Gəncəyə qayıtmışdır. Rusiya imperiyasının süqutu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması şairin ürəyindən xəbər verirdi, o, yeni dövrün ilk müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəninə pozitiv ruhlu, inamlı şeirlər yazırdı. Həm də bu şeirləri vasitəsilə xoşbəxtliyini sözlərdə, sətirlərdə ifadə edirdi. Elə Cümhuriyyət ruhunu bütünlüklə özündə daşdığına görə Cümhuriyyətin rəsmi mətbu orqanı olan “Azərbaycan” qəzeti öz səhifələrini istiqlal şairinin şeirləri ilə bəzəyirdi.

Hadinin bütün şeirlərini təftiş etsək, ən çox hansı sözdən istifadə etdiyini aydınlaşdırmaq istəsək, sayını bilmədən belə, kitabı vərəqləyib ard-arda oxuduğumuz şeirlərində mütləq “ışıq”, “həqiqət”, “hürriyyət”, “vətən”, “millət”, “təhsil”, “maarif” sözlərini görəcəyik. Əslində bu sözlərin hər biri şairin şüuratısının inam pəncərəsini bizim üçün açır. Şeirlərində bədbin notlar olsa belə, bu sözlər onun inamını bizə çatdırır. Qaranlıqların bir gün bitəcəyi gerçəkliyinə şairin ümid etməsini göstərir.

“Başqa millətlər çağdaş mədəniyyətə daxil olmaq üçün keçmişindən uzaqlaşmağa məcburdurlar, halbuki türklərin çağdaş mədəniyyətə girmələri üçün

yalnız əski keçmişlərinə dönüb baxmaları yetərli-
dir” söyləmişdi Ziya Göybalp. Geriyə dönüb əski
keçmişlərə baxmaq üçün həm də doğru ideologiya
ilə addımlayıb vətən tarixini bilmək gərəkirdi ki, o
dövlərdə Azərbaycanın durumu müstəmləkəçilik,
kölələk müstəvisində idi və özünə türk, azərbaycanlı
deyən hər kəs saxtalaşdırılmış tarix oxuyaraq im-
periya oyunlarının qurbanı olurdu. Yalnız bir zümrə,
xüsusi bir ziyalı, gerçək ziyalı zümrəsi var idi ki,
zənginindən tutmuş, kasıb şairinə qədər həqiqəti ya-
şatmağın və nəsillərə ötürməyin vacib olduğunu bi-
lirdi. O səbəbdən də yaddaş daşıyıcısı kimi nə za-
mansa millət oyanıb geriyə baxmaq istəyərsə, o
geridə – keçmişdə Hadiləri, Cavidləri, Əli bəy
Hüseynzadələri, Abdulla Şaiqləri, Əhməd Cavad-
ları, Abbas Səhhətləri, Ələbbas Münzibləri, Cəfər
Cabbarlıları və başqalarının timsalında görünən və-
tənləri göstərmək üçün tarix yaradıcısına çevrilir-
dilər, həm də xatırladırdılar. Çünki onların hər biri
fərd yox, elə vətənin özü idilər. Birgə yanırdılar,
birgə çıxış yolu axtarmağa çalışırdılar. İsmail Qas-
pıralının söylədiyi – Zərdüştlük kodeksi ilə üst-üstə
düşən (Haumata, Hukta, Hvarašta) dildə, fikirdə,
işdə (əməldə) birlik şüarı ilə hərəkət edirdilər. “İm-
zasını qoymuş miləl övraqi-həyatə, Yox millətimin
xətti bu imzalar içində” (Hadi) həqiqətini bilib də,
yorulmurdular, “bəsdir” demirdilər.

Hadi “Mən bir kitabəm”, “Mən bir günəşəm”
adlı şeirləriylə öz daxilini də oxucusuna açdı. Onu
– özünü vərəqləməyə dəvət edirdi. Amma istiqlal
carçısını susdurmaq üçün bütün dövrlərin “qəliz-
dir”, “qəliz yazır” ifadəsi onun kitablarını bağlı sax-
layırdı. Bu kitablar ögsüz halda kitab rəflərində oxu-
cusunu gözləyirdi. Oxuduqda isə şairin özünə
təxəllüs olaraq götürdüyü Hadilik “doğru yol göstə-
rən” olmaq missiyasını, Musa kimi öz qövmini ar-
dınca – Hürriyyətə, İstiqlala, Vətənə səslənişini eşit-
mək mümkündür.

Mən bir kitab, hər vərəqim min kitabdır,
Millət işiq olsun, məni udsun bu siyəh xak,
Ancaq dilərəm qövmüm ola sahibi idrak.
İdrakı olanlar məni sonra qanacaqdır,
Bir qövmi dirildən də cahanda qanacaqdır...

Hadinin vətəni Qəməbad idi. Hadinin taleyi də
elə vətəninin taleyinə bənzəyirdi. Onun ruhu nara-
hat idi, özündən başqa hamıdan narahat idi. Vətə-
nindən, millətindən, onun gələcəyindən narahat idi
Hadi. Məhrumiyyətlərlə acınacaqlı ömür yaşayırdı.

Abdulla Şaiq xatirələrində yazır ki, “Bir gün küçə-
də Hadiyə rast gəldim. “Hərərətli şeirlərim” adlı
mənşüməsini mənə uzadıb “Al, beş manat ver!” –
dedi. Mən cibimdə olan on manatın hamısını ona
verdim. O, diqqətlə üzümə baxdıqda məni tanıdı və
pulu ovcuma qoyub məni qucaqladı. Çox mütəəssir
idi. “Şaiqciyim, bağışla, tanımadım” – dedi. Nə qə-
dər israr etdimsə, pulu almayıb getdi... “Tutulmuş
olduğu sərxoşluq onun ... göz açib dünyaya daha
aydın münasibət bəsləməsinə imkan vermirdi...”.

Hadi dövrünün Kefli İsgəndəri idi həm də...

Bir müddətə qədər xəyallar aləmində utopik
dünya yaradaraq var gücünlə mücadilə edə bilər-
sən, hə, edə bilərsən, amma... sonra istəklərinin qar-
dənəsi kimi suya düşüb əridiyini görəncə dünyə-
dan da, taleyindən də, elə özündən də küsməyə baş-
layırsan. Bir vaxtlar Buraqa minib merac etdiyən
dünyalar indi həqiqət önündə təslim olur və gücsüz
Don Kixot kimi taxta qılıncını əlindən atıb təslim
olursan həyatın axarına. “Bu qədər yaşadım, yetər”
deyirsən.

Günəş doğacaqmı?

Ay səmada qalacaqmı?

Eh, artıq heç nəyin mənası yoxdur... (Masamu-
ne Akira) kimi baxırsan dünyaya. Çünki Polifem
misalıtək bir pəncərədən baxanlar – təkğözlər, dar
düşüncəlilər arasında özünü ögey hiss edirsən.
Küsürsən, sadəcə... Əlini yelləyib gedirsən...

Deyilənə görə, M.Hadi 1920-ci ilin mayında ar-
tıq bolşeviklərin əlinə keçmiş Gəncədəki xəstəxa-
naların birində vəfat etmişdir. Harada dəfn edildiyi
barədə uzun müddət ictimaiyyət məlumatsız qal-
mışdır. Görkəmli alim, Məhəmməd Hadi yaradıcı-
lığının tədqiqatçısı Ə.Mirəhmədov 1966-cı ildə Gən-
cəyə gedib yerli ağsaqqalların köməyi ilə “Səbzkar”
qəbristanında Hadinin qəbrini tapmışdır (“Bakı” qə-
zeti, 4 iyun 1966-cı il). Hadi səssiz-səmirsiz bu
dünyadan köçüb getmişdi. Yanında doğmaları, əziz-
ləri olmadan gözünü əbədi olaraq yummuşdu. Son-
da nə demişdi, hansı sözü söyləmişdi – heç kim bil-
mir.

“Bir gül qədər gözəl ol, amma tikəni qədər za-
lım olma. Birinə elə bir söz de ki, ya yaşasın, ya da
ölsün. Amma əsla yaralı buraxma” demişdi Şəms
Təbrizi... Həyat isə, vətən isə, elə taleyin özü də
şamtək əriyən, günəştək yanan övladını yaralı bu-
raxdı. Ana ola bilmədi...